

A szélsőjobb, a szélsőbal meg a magyarországi katolikus egyház

A nemzetiszocializmus és a magyar katolikus egyház

„Az 1930-as években, az Európában észlelhető folyamatokkal párhuzamosan, Magyarországon is a szélsőjobboldal újabb erősödése figyelhető meg” (Csíky, 2013, 79). Ha a magyar katolikus egyház és az 1930-as évektől erősödést mutató magyarországi nemzetiszocialista mozgalmakkal való viszonyát elemezzük (vö. MÁTHÉ, 2021, 5–10.), kétségtelen tény, hogy máig hatóan nem kapunk erről egyértelmű képet, s ez rámutat arra a tényre is, hogy ennek a viszonyulásnak a kérdése még mindig tisztázást igényel.

A tények azt mutatják, hogy az egységes nemzetiszocialista (szélsőjobboldali) párt a II. világháború kitöréséig nem gyűjtötte erős csoportosulásba a hitleri eszmékkel szimpatizáló politikusokat. Ennek következményeként a különböző – magukat nemzetiszocialistaként aposztrofáló – csoportosulások viszonya az NSDAP-hoz, illetve a keresztény egyházakhoz és a sajtóhoz, tágabban véve a keresztény tanításhoz, meglehetősen eltérő volt, habár a magyar szélsőjobboldali mozgalmak szinte mindegyike „[...] a német nemzetiszocialista mozgalommal ellentétben, kereszténynek mondta magát. Ez szövegszerűen megjelent a különböző pártprogramokban, valamint megmutatkozott abban is, hogy szélsőjobboldali csoportok szervezetteretesen részt egyházi eseményeken.” (Csíky, 2013, 79.) Összességében tehát kijelenthető, hogy a magyarországi nemzetiszocialista mozgalmak szinte mindegyike abban eltért a hitleri nézetektől, hogy magát tradicionálisan kereszténynek vallotta. E sajátosan magyarországi tényező pedig nagyban meghatározta a magyar katolikus egyház, illetve a magát többségében kereszténynek valló korabeli társadalom viszonyulását a nemzetiszocializmushoz.

Jól mutatja ezt az a jelentés is, melyet az Actio Catholica igazgatója, Mihalovics Zsigmond írt Angelo Rotta pápai nuncius kérésére: „Az Actio Catholica egy olyan, az egyházi hierarchia irányítása alatt álló szervezet volt, amellyel a világiakat kívánták bevonni az egyház munkájába. Egyben feladata volt a katolikus egyesületek központi irányítása is. [...] Magyarországon még nincs a vallás számára veszedelmes nemzetiszocialista mozgalom. Kijelentette, hogy a magyar katolikusok egyöntetűen és határozottan elutasítják a Németországban folyó vallásüldözést” – írja erről Csíky Balázs. (Csíky, 2013, 82.)

A magyar katolikus egyház, illetve – magyarországi viszonylatban – a hívek megengedő viszonyulása a nemzetiszocializmushoz annak a kereszténységgel kapcsolatos, sajátosan elfogadó attitűdjéből fakadt, amit részben támogatott a zsidósággal kapcsolatos korabeli keresztény állásfoglalás. Ezt Angelo Rotta pápai nuncius úgy fogalmazta meg, miszerint a magyar politikában és társadalomban a zsidótörvényekben foglaltakat „jól fogadták, mert az antiszemita mozgalom mélyen megfelel a magyarok jelenlegi mentalitásának” (Angelo Rotta nuncius jelentése Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1938. április 12. [Ungheria, Pos. 77 P.O., fasc. 57, f. 7r, N1476/38]).

Ezzel kapcsolatban érdemes idézni Glattfelder Gyula csanádi püspök szavait is: „[...] én úgy látom, akik a zsidókérdéssel kapcsolatban a lehangosabbak, nem annak megoldására törekszenek, hanem ürügyet keresnek, hogy a zavarosban halászanak. [...] A közhatalomnak bátor és őszinte felvilágosító és rendszerező eréllyel kell a nemzet lelki egyensúlyát helyreállítani” (*Nemzeti Újság*, 1938. május 21., 2.). Ezek a szavak jól mutatják, hogy a magyar katolikus egyház elfogadta ugyan, hogy Magyarországon osztársadalmi szempontú zsidókérdés van, de az arra adható politikai és egyházügyi válaszok megfogalmazásában már nagyban eltért a nemzetiszocialisták által hirdetett nézetektől.

Ezt a különbséget még élesebben fogalmazta meg Prohászka Ottokár, mikor „[...] rámutatott, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetté válás útján, amely szerinte el fog vezetni a hazai zsidóság kisebbségének teljes asszimilációjához és többségének disszimilációjához. A zsidóellenességnek ez a változata tehát asszimiláló jellegű volt, míg a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból.” (CsÍKY, 2013, 81.)

A nézetek különbözőségét támasztotta alá a korabeli *Nemzeti Újság*ban megjelent olyan cikkek sorozata is, ami a Vatikán, illetve a magyar Katolikus Püspöki Kar álláspontját fogalmazta meg. Eszerint „[...] a népközösség és a faj kultusza ellentétes a katolikus tanítással, de a legfőbb érv a kereszténység és a nyilaskeresztes ideológia összeegyeztethetlenségére az volt, hogy az utóbbi a német nemzetiszocializmus átvétele, a német nemzetiszocializmust pedig a pápa elítélte és tanait a kereszténységgel szemben állónak nevezte. Ez a kijelentés fontos megállapítást tartalmazott, még ha erősen leegyszerűsítő is volt. A német és magyar nemzetiszocializmus között ugyanis létező, de csak látszólagos különbség volt a valláshoz való viszony tekintetében, mert az ideológia az eltérő viszonyulástól még nem változott, és ugyanúgy ellenkezett a keresztény tanítással” – foglalta össze Csíky. (CsÍKY, 2013, 87. – Vö. Ők és a katolicizmus. Mit hirdet a nyilasok hivatalos egyházpolitikája? *Nemzeti Újság*, 1938. augusztus 14., 5–6.)

A klérushoz képest – mutatott rá tanulmányában Gergely Jenő – más megközelítést igényelnek a korszak keresztény pártjai. Mint kifejti, „a korszak keresztény pártjainak – amelyek nálunk inkább katolikusok, semmint interkonfesszionálisan keresztények voltak – ideológiája és programja alig leplezhető belső ambivalenciát hordott magában. Ebből az következett, hogy vagy magán „a keresztény párton belül egymásnak ellentmondó, markáns irányzatok alakultak ki, s konfrontálódtak éppen például az úgynevezett zsidókérdésben, vagy pedig egyidejűleg több párt is – a szélsőjobbaldaltól a konzervatív alkotmányörző középén át a balra nyitott kereszténydemokráciáig – keresztény pártnak nevezte magát, és ekként működött”. (GERGELY, 2005, 68.)

A zsidókérdést illetően egyébként a keresztény pártok politikusainak egy részéről megfigyelhető mind a keresztény humanizmus nevében, mind pedig a jogi alapon történő elutasítása az antiszemitizmusnak. „A kereszténydemokrata álláspontot

képviselő gróf Széchenyi György kritikájának középpontjában például a fajelmélet bírálata, a faji kérdésnek a magyar hagyományoktól és alkotmányos jogérzülettel való idegenségének ismertetése állt. Véleménye szerint a faji gondolat összegeztethetetlen a Szent István-i gondolattal, idegen import, a nácizmustól átvett, káros ideológia. A fajelmélet szemben áll a keresztény természetjoggal, s alapjaiban sérti az Isten által a saját képére teremtett emberek közötti jogegyenlőséget. Széchenyi szerint az úgynevezett zsidókérdés megoldásának egyedül lehetséges keresztényi útja a befogadás és a zsidóság asszimilálódása a magyar társadalomba.” (GERGELY, 2005, 73.) Gróf Széchenyi György többször is jelezte a zsidótörvények elutasítását az országgyűlésben, és mindannyiszor alapos indoklást is adott rá. A parlamenti többség azonban sajnos rendre elfogadta az egyre nagyobb megszorításokat megfogalmazó törvényeket. „A kereszténydemokrata képviselő mutatott rá arra a tényre, hogy a zsidótörvény, az állampolgárok közötti faji megkülönböztetésen alapuló jogfosztás egyaránt idegen a magyar nemzeti hagyománytól és a keresztény nemzeti eszmekör-től. Kimondatlanul is mindenki tudta, hogy a gróf a nácizmust érti ezen, amint azzal is tisztában voltak, hogy XI. Piusz pápa előző évi, *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikájában egyértelműen elítélte a náci újpogányságot, ahogyan néhány héttel később a budapesti Eucharisztikus Világkongresszuson Eugenio Pacelli bíboros államtitkár, a pápa legátusa is. Az Egyesült Keresztény Pártban a baloldali irányzat gyengének bizonyult ahhoz, hogy a pártot ebben a kérdésben érdemileg befolyásolni tudja. Nagyobb lehetőségei voltak a parlamenten kívüli fórumokon, a sajtóban és a civil szerveződésekben.” (GERGELY, 2005, 74.) Érdemes azonban itt magát gróf Széchenyi György ez ügyben összefoglaló jellegű parlamenti felszólalását is idézni: „Mind a faji szempontoknak irreális túltengése miatt, mind a vallási szempontoknak fölötte súlyos aggályai miatt, mind a jogi kérdéseknek megoldatlan és helytelen beállítása miatt, azonkívül azért, mert egy idegen eszmeáramlatnak szálláscsinálójává válik ez a törvényjavaslat, kénytelen vagyok ezt a leghatározottabban ellenezni és el nem fogadni.” (Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselő-házának naplója /KN/1935/, XVIII, 310. ülés, 1938. május 11., 466.)

A kommunista ideológia és a magyar katolikus egyház

Karl Marx (Trier, 1818. május 5. – London, 1883. március 14.), a kommunizmus ideológiájának 19. századi fundamentuma szerint „Daumer bebizonyítja, hogy a keresztények valójában gyilkoltak embereket, s az úrvacsorán emberhúst ettek, és vért ittak. Ez magyarázza meg, hogy a rómaiak, akik pedig minden vallási szektát megtűrték, miért üldözték a keresztényeket.” (Idézi Francis WHEEN: *Karl Marx*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2004, 58. – Georg Friedrich Daumer német költő és vallásfilozófus. A kereszténységgel szemben az élet vallását hirdette. 1858-ban megtagadta nézeteit, és katolikus lett.) A német teoretikus a kereszténység szociális tanításairól pedig így ír: „A kereszténység szociális elvei a gyávaságot, az önmegvetést, a meg-

aláztatást, a szolgálalkúséget, az alázatot, vagyis egytől egyig a csöcselék tulajdonságait prédikálják...” (*Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 4. köt. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959, 191.)

Ezeket a keresztény vallással kapcsolatos elveket nagy sikerrel ültette át a gyakorlatba a szovjet kommunista pártvezetés a 20. század elején. „A vallás a nép ópiuma – Marxnak ez a mondása a marxizmus egész világnézetének sarkköve a vallás kérdésében. A marxizmus szerint minden mai vallás és egyház, mindennemű vallási szervezet mindenkor a burzsoá reakció szerve, amely a kizsákmányolás védelmére és a munkásosztály elkábítására szolgál.” (V. I. LENIN: *A propagandáról és az agitációról*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1980, 88.) Ez a kommunisták által vallott alapelv az akkor legalább 1900 éves európai keresztény kultúra lerombolására tett kísérletet. Az a levél, melyet a pártvezér 1922. március 19-én írt a Népbiztosok Tanácsának elnökének, sokat elárul arról, hogy Lenin miként is gondolta ennek gyakorlati megvalósítását: „A reakciós papság minél több képviselőjét sikerül [...] agyonlőni, annál jobb. Most kell ennek a publikumnak olyan leckét adni, hogy aztán néhány évtizedig még csak gondolni se merjenek semmiféle ellenállásra.” (Ezt a levelet csak 1990-ben tették közzé Oroszországban, az *Izvesztyija CK KPSZSZ* című folyóirat 4. számában. In *A kommunizmus fekete könyve. Büntény, terror, megtorlás*, szerk. Stéphane COURTOIS et al., KUN Miklós – ZINNER Tibor, a magyar kiadást jegyzeteivel kiegészítette KUN Miklós és ZINNER Tibor, Budapest, Nagyvilág Kiadó, 2000, 13.)

Karl Marx tehát nem csupán elítélendőnek, ezáltal likvidálandónak látta a katolicizmust a társadalomból, hanem megvetendőnek is, például annak szociális tanítása miatt. Marx, Engels és Lenin nyomán aztán minden kommunista vezető igyekezett ideológiai állásfoglalást tenni az egyházak ügyével kapcsolatban, mely nyilatkozatok általánosan megfogalmazható direktívaként a kommunizmus ellentétjeként, felszámolandó antitéziseként aposztrofálták a kereszténységet. Nyikita Hruscsov például, a Szovjet Kommunista Párt főtitkára még 1960-ban is – amikor érezhető enyhüléses időszak következett be a szovjet politikában – így nyilatkozott: „25 év múlva minden vallás el fog tűnni a Szovjetunióból. Egyetlenegy papot hagyunk meg mutatónak, hogy a jövő generáció tudja, hogy néztek ki.” (Idézi SZABÓ László: *A szocializmus hatása az egyházi misszióra*, ATF Szemle, 2006/2, 27.)

Természetesen ebbe az ideológiai keretbe illeszthetőek a II. világháború után a „klerikális reakció” ellen Moszkvában alaposan felvértezett magyarországi kommunista vezetők, akiknek a kezdetekben azért volt nehéz dolguk ez ügyben, mivel a magyarság nagyrészének a nemzeti tradíciókból eredendően és a Horthy-korszakban erősen támogatott társadalmi beágyazódottság miatt az egyházak jelentősége evidenciaként volt jelen a hétköznapokban. „A két világháború között a vallási élet felvirágzása volt tapasztalható Magyarországon. Sok új plébánia, templom épült, elsősorban a nagyvárosok felduzzadt lakóterületein. A mindennapi vallásgyakorlat számos intézménye alakult ki: lelkileg elmélyült mozgalmak, egyesületek, rendszeres lelkigyakorlatok. Sok neves író, szónok, lelkigyakorlat és népmisszió-vezető járta az országot. Az ún. történelmi egyházak iskolái, intézményei meghatározó szerepet

töltöttek be az ország kulturális életében.” (HORVÁTH, 2014, 312.) Ezért érthető, hogy már 1945-től legfontosabb – tettekkel is alátámasztott – ideológiai harcának tekintette Rákosi Mátyás a kommunisták erőteljes fellépését a magyarországi klérussal szemben: „Ez egy hatalmas szervezet. Mi elsősorban ez ellen harcolunk [...] nem félünk tőlük.” (Rákosi Mátyás előadása Moszkvában, 1945 júniusában. Közli PÓTH Piroska: *Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában. Múltunk*, 1999/4, 222).

Rákosiéknak természetesen azért is volt akadálytalan minden egyházellenes politikai tervük végrehajtása, mert tény, hogy a hidegháború következtében a „keresztény, virágzó kultúrát teremtő Európa kettészakadt. Nyugat-Európa tehetetlennek bizonyult a Szovjetunióval szemben. Európa nyugati részén Amerika ellenőrzése érvényesült. Kelet- és Közép-Európa a szovjet övezetbe került, és a Szovjetunió gyakorolta az ellenőrzést, gyakorlatilag fél évszázadra szovjet megszállás alá került.” (ORBÁN, 2016.) Ráadásul Rákosira, illetve a kommunista pártvezetés kétarcúságára vall, hogy mindezekben a legfelsőbb politikai szinten deklarált elvek és az ebből fakadó intézkedések mellett a társadalmi közbeszéd számára elfogadhatóbb kommunikációval hirdették az egyházakkal történő békés megállapodás és segítő szándék meglétét. „A Magyar Népköztársaság kormánya a többi vallásfelekezettel már megkötött megegyezés szellemében kész gondoskodni a katolikus egyház elemi szükségleteinek fedezéséről oly módon, hogy 18 éven át, tehát addig, amíg a katolikus egyház saját forrásaira támaszkodva maga tudja fedezni anyagi szükségleteit, három, illetve ötévenként arányosan csökkenő mértékben megfelelő összeget utal ki a katolikus egyházi célokra.” (*Kis Újság*, 1950. szeptember 1.) Az MDP a Moszkvában megtanult, bevált módszerrel igyekezett a többi magyarországi politikai párt felaprózásánál, egymás elleni kijátszásánál már alkalmazott eljárásokat bevetni az egyházakkal szemben is. Rákosi Mátyás a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1949. május 31-i ülésén így fogalmazott: „Gondoskodnunk kell arról, hogy az ellenség megoszoljon, a káplán a püspök ellen legyen...” (RÁKOSI, 1950, 302.)

A Rákosi-korszakban a klérus megosztása mellett a koholt vádakra, kényszerrel kicsikart vallomásokra épülő koncepciós eljárások sorozata számított a legfőbb módszernek, melynek emblematis példája lett az 1949-es Mindszenty-per. A Budapesti Népgyógyászság Mindszenty József bíborost és társait a következő bűntettek elkövetésével vádolta: „meghatározott és folytatólagosan elkövetett, a demokratikus államrend és köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés; hűtlenség; fizetési eszközökkel elkövetett bejelentés elmulasztása és üzérkedés” (Nü. 8140/1948. 3. sz. Vádirat).

Az eljárás alatt a hercegprímás vallomását propaganda céljából közölte a pártvezetés. Érdemes itt ebből hosszabban is idéznünk: „Visszagondolva közéleti szerepléseimre, kijelenthetem, hogy mindenkor legitimistának vallottam magam. Ezért támogattam mindig a legmesszebbmenőkig azokat a politikai irányzatokat, amelyek ennek a célnak a megvalósítását elősegítették. [...] meggyőződésem az, hogy a magyar nép számára helyes államforma a királyság, amelynek törvényes viselője IV. Károly volt, majd halála után Habsburg Ottó.” (KOVÁCS, 1949, 7–11.) A kiol-

vasható vád, azaz a népköztársaság megdöntésének célja egyébként később került a vádiratba, ugyanis – Rákosi elvárásainak megfelelően – az eljáró szervek betartották azt az alapelvet, miszerint „a szükségleteknek megfelelően s attól függően, mi mindent sikerül kicsikarni az áldozatokból, s mi jut eszébe időközben a vezetésnek, még tovább módosítanak” (KISZELY, 2000, 110.) a vádon. A bíboros-hercegeprímás vallomását nyilván erőszakos kényszer nyomására tehetta, a „[...] fizikai kényszer azonban csupán az egyik összetevője azoknak az abnormális körülményeknek, amelyek közepette Mindszenty Józsefet az ÁVH (sic!) által kívánt koncepciók vallomások megtételére, s a bírósági komédiában ráosztott szerep eljátszására kondicionálták. E tekintetben felmerül a gyógyszer – akarategyöngítő, pszichotrop anyagok – útján való preparálás.” (KISZELY, 2000, 135.) Mindezek indokolhatják, hogy Mindszenty József 1949. július 7-én a Népbíróságok Országos Tanácsához írt levelében minden vallomását visszavonta: „[1948] December 26-án őrizetbe vételemkor az volt az elhatározásom, hogy jogommal élve vallomást nem teszek. Ettől az elhatározástól eltértem. Nem alanyi, hanem külső okból. Most bejelentem, hogy vallomásaimat és megnyilatkozásaimat, amelyeket december 26-a óta tőlem származtatnak, meg nem történtnek tekintem” (BM Arch. V-700/33.).

Már az 1950-es évek legelejétől kijelenthető, hogy amit a pártfőtitkár elvként megfogalmazott és a pártbizottság jóváhagyott, azt a belügyminisztérium kidolgozott módszerként hathatósan alkalmazta: „a szokásos operatív eszközök és más lehetőségek felhasználásával felderítjük, felkutatjuk a kategórián belüli ellentéteket (elvi, személyi, anyagi pozíciókat stb.), vagy ilyeneket mesterséges úton teremtünk annak érdekében, hogy a kategória erejét lekössük, és gyengítsük belső harccal és viszályal, hogy az ellentétes csoportok felszínre kerüljenek...” [BM KI 93-11743/1956.] (GYARMATI – S. VARGA, 2001, 411.)

Ezt a harcoss álláspontot aztán Kádár sem tagadta meg, hűen rámutatva ezzel arra a tényre, hogy az 1956-os forradalom leverése után a kommunista párt csak nevében változott meg, ideológiai szempontból azonban megmaradt a proletárdiktatúra elveinek érvényesítése mellett. Ennek szellemében tehát a pártfőtitkár 1958. június 10-én a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának ülésén az alábbi instrukciókat adta a pártvezetésnek: „Meg kell érteni, hogy mi a klerikalizmus ellen tűzzel, vassal, golyószóróval és börtönnel is harcolunk, mert nálunk nem klerikális, tehát papi uralom van, hanem munkásparaszt uralom. Ők ezt egyébként már tapasztalatból tudják is. A közvélemény számára azonban világos nézetet kell teremteni [...]. Lehet, hogy a klerikalizmus ellen kell még 5 évig, és a vallásos világnézet ellen még két generáción át [küzdeni].” (MNL OL, 288. f. 5. cs. 83. ő. e.)

Az MSZMP pártvezetése tehát már hatalomra kerülésétől kezdve igyekezett operatív módszerekkel gyengíteni, végső soron pedig megszüntetni az egyházak társadalmi bázisát: „A klerikális reakció elleni harc lényegében azonos a szocialista államnak minden politikai ellenségével folytatott harccal. A klerikális reakciót politikailag le kell lepleznünk, mint a nép, következésképpen a vallásos tömegek ellenségét, el kell szigetelnünk, és az ellen folytatott harcban az adminisztratív eszközöket

is alkalmazni kell.” (A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottság Politikai Bizottságának 1958. június 10-i és július 22-i határozata – MNL OL, 288. f. 5/82. ó. e.); „ki kell dolgozni a különböző események (keresztelő, házasság, temetés stb.) ünnepélyes állami formáit a vallási szertartások ellensúlyozására.” (MNL OL, 288. f. 5/87. ó. e.)

Az sem volt újszerű taktika 1956 után, hogy az „oszd meg és uralkodj” elvét alkalmazva a pártpolitika igyekezett a különböző magyarországi keresztény felekezeteket a legnagyobb társadalmi bázist jelentő katolikus egyház ellen felhasználni: „Régebben is a katolikus egyház volt a legdöntőbb, a legősibb fészke Magyarországon az egyházi reakcióknak. Ez ellen kell tehát elsősorban fellépni, a többi egyházakkal szemben pedig próbáljunk megegyezni a régi alapokon, és felhasználni ezeket a katolikus egyházzal szemben.” (NÉMETHNÉ – URBÁN, 1993, 244–247.)

A kommunizmus ideológiai harcát az egyházakkal szemben alapvetően meghatározta a társadalom „átnevelhetőségének” kérdése. Rákosiék – Moszkva által vezérelt – nézete szerint a munkásparaszt társadalmi réteg győzelmét, a proletárdiktatúra doktrínáját addig nem lehetett áttemelni a társadalmi elfogadottság küszöbén, amíg a közoktatás túlnyomóan a klérus fenntartásában működött. Ez az alapgondolat hívta életre 1948-ban az iskolák államosításáról szóló törvényt. Az 1948. évi XXXIII. törvény az iskolák államosításáról „a nem állami iskolák (ezek szinte kivétel nélkül egyházi iskolák voltak) és a velük összefüggő tanulóotthonok, továbbá óvodák, a hozzájuk tartozó felszerelések, berendezések és a fenntartásukat szolgáló célvagyon államosítását rendelte el. 6505 iskolát vettek el, ebből 5407 általános és népiskola, 98 tanító(nő)képző és liceum, 113 pedig gimnázium volt. Az állami státusba került pedagógusok száma megközelítette a 18 ezer főt. A munka és fizetés nélkül maradt szerzetes-tanárok, tanítónők és óvónők száma – Sárközy Pál pannonhalmi főapáthelyettes számításai szerint – 2689 fő volt. Az iskolák mellett államosították a kórházakat, az árvaházakat, a szociális és nevelőotthonokat, de még a temetőket is.” (HORVÁTH, 2014, 314.) A pártvezetés precízen ügyelt arra is, hogy a fenntartói háttér megoldásán túl – tehát a közoktatás államosításán, az intézményeknek az egyháztól történő elvételén kívül – a pedagógusképzésben is érvényesüljenek az MDP szándékai: „az új tanítóképzőkbe vallásos szülők gyermekei ne kerüljenek, mert az alapkérdés mégiscsak a pedagógusoknál dől el”. (Idézi MÉSZÁROS István: *Kimaradt tananyag... A diktatúra és egyház*, II. kötet, Budapest, Márton Áron Kiadó, 1994, 72.)

Jól mutatja az idézet, hogy a társadalom ideológiai átnevelését a kommunisták már az iskolás korú, alsó tagozatos gyermekek esetében el kívánták kezdeni. Mivel azonban az egyházakat – mint már fentebb kifejtettük – nem lehetett egyik napról a másikra megszüntetni, a hitoktatás bizonyos szinten az 1950-es években is a köznevelés része maradhatott hivatalosan. Az iskolai hittannal kapcsolatos intézkedések ezért inkább arra irányultak, hogy azt az egyházak szüntessék be a társadalmi érdektelenség okán. 1950. szeptember 15-én adták ki a vallás és közoktatási miniszter rendeletét az iskolai hitoktatás rendjéről, mely szerint például „a vallástanórákkal kapcsolatban elkövetett mulasztásért a tanulókat fegyelmi büntetésben részesíteni

nem lehet”. (A rendelet szövegét közölte: a *Magyar Katolikus Almanach II, A magyar katolikus egyház élete 1945–1985*, szerk. TURÁNYI László, Budapest, Az Apostoli Szezszték Könyvkiadója, 1988. 625–627.)

Mivel a kezdeti – törvénybe iktatott – intézkedések elégtelennek bizonyultak a gyermekeiket hitoktatásra járató szülők számának visszaszorítására, a későbbi rendeletek nagyobb eltökéltséget mutatnak e tekintetben: „A törvény szigorával kell fellépni mindazokkal szemben, akik erőszakkal, fenyegetéssel vagy megtévesztéssel a vallásoktatáson való részvételre vagy részt nem vételre vonatkozó elhatározást befolyásolni törekcszenek.” (21/1957. /III. 24./ sz. kormányrendelet. Szövegét közli: TURÁNYI, 1988, 631–635.)

Az egyházi iskolák államosítása

Pótor Barnabás joggal hívja fel a figyelmet egyik tanulmányában, hogy bár „az 1945–1949 közötti kormányok egyik elsődleges célja a szeparáció, az állam és az egyház szétválasztása volt, amely azonban – függetlenül a hatalomátvételre készülő kommunista vezetés antiklerikális törekvéseitől – nem tudott békésen megvalósulni”. (PÓTOR, 2018, 135.) Tehát az egyházi iskolák államosítása, valamint a Horthy-rendszer, illetve a nyilas diktatúra végéig hercegprímási szinten a parlamentben képviselttel rendelkező magyar katolikus egyház leválasztása az államvezetésről nem csupán a kommunisták célja volt, hanem a II. világháborút követően ezt már a demokratikus rendszerben gondolkodó pártok politikusai is követendő célnak látták. Mindez feltehetően nem a magyarországi klérus vagy a Vatikán miatt nem tudott békésen megvalósulni. „Az egyházak gazdasági hatalmának megtörése, illetve politikai, közéleti aktivitásuk leszűkítése mellett a koalíciós kormányzás idején hozott egyháziügyi intézkedések egyik fő célja a felekezetek kulturális, oktató-nevelő monopóliumának megszüntetése volt.” (PÓTOR, 2018, 135.) Mindehhez – Horváth Attila nyomán – hozzá kell tenni Rákosiék azon ambivalens politikáját az egyházakkal szemben, mely szerint „[...] a kommunista vezetők valódi céljukat és véleményüket soha nem vallották meg nyíltan. A közvéleménynek mindig azt mondták, hogy nem ellenségeik az egyházaknak, sőt éppen ellenkezőleg, a legteljesebb vallásszabadság biztosítását szeretnék. Tisztelik mindenki vallásos hitét. Azt hirdetik, hogy ennek jegyében az egyházakat elválasztják az államtól.” (HORVÁTH, 2014.)

Ennek a hozzáállásnak a tükrében értelmezhető az a lépés, hogy 1950-ben, az egyházi iskolák államosítása után két évvel, amikor a Katolikus Püspöki Kar képviselői tárgyalóasztalhoz ültek, hogy az egyház és az állam viszonyát rendezzék az MKP pártvezetésével, Rákosi hajlandó volt bizonyos engedményeket tenni. Felvette például néhány tradicionális egyházi iskola visszaadását. Így kerülhetett vissza az egyház fenntartásába nyolc intézmény, melyen belül hat mellett kollégium is működhetett.

A Moszkvában előírt magyar kommunista politika metódusait az egyházi iskolák államosításával kapcsolatban jól mintázza a párt Politikai Bizottságának egyik korabeli határozata: „Szombaton pedagógusdelegáció keresse fel a miniszterelnököt. A delegáció vezetője Béki elvtárs (a Pedagógiai Szakszervezet főtitkára), de a szónok lehetőleg egy felekezeti tanító legyen, aki elpanaszolja a felekezeti iskolák negatív oldalait, követelje a tanítók állami státusba vételét, az egyházi iskolák államosítását. Dinnyés válaszában közölje, hogy a pedagógusok 20% fizetésemelést kapnak, és említse meg, hogy a közalkalmazottakról sosem feledkeznek meg a kormány. A küldöttség fogadásánál legyen jelen és szólaljon fel Rákosi Máttyás elvtárs is. Fényképésről, újságírókról gondoskodni kell. Dinnyés válaszát Horváth elvtárs készítse el.” (PÜNKÖSTI, 1996, 322.) Látható, hogy a parlamenti törvénykezés eszközein túl a Dinnyés-kormány igyekezett a propagandát is felhasználni annak érdekében, hogy az államosítás minél nagyobb társadalmi igényként jelenjen meg. A pártutasítást természetesen a legapróbb részletekig kidolgozták: „[...] az iskolák államosításáról szóló törvényt június 15-én kell benyújtani azzal, hogy tekintsenek el a 3 napos bizottsági tárgyalástól. A bizottság 15-én délután 4 órakor üljön össze, és még aznap fejezze be a tárgyalást. A Parlamentben 16-án kezdődjék meg a tárgyalás. Június 17-én pedagógusgyűléseket kell tartani, ahonnan impozáns küldöttség keresse fel a Parlamentben a pártok és a kormány vezetőit. [...] A törvényt szombat délig le kell tárgyalni. Az óvodák is legyenek államosítva.” (PÜNKÖSTI, 1996, 322.)

Az iskolák államosítása a kommunista ideológia felől szemügyre véve nem is államjogi szempontból volt annyira fontos, hanem a társadalmi befolyás megszerzése miatt. Jól mutatja ezt annak a javaslatkötegnek a tartalma is, amelyet 1948. november 22-én kaptak kézhez a Politikai Bizottság tagjai. Az iratanyagból egyértelmű, hogy a kommunisták az egyházi iskolák elleni harcban a propaganda (elítélés civilek által hivatalos nyilatkozatokban) és a rendeletek (felosztatások, áthelyezések) eszközeivel egyformán éltek. „Cél: a klerikális befolyás megsemmisítése a tanulóifjúság körében, úgy az iskolán belül, mint az iskolán kívüli szabadfoglalkozásban. A kötelező hitoktatás eltörlése – első lépésként a dolgozók iskolájában. [...] Agitáció: a klerikális reakció a tanulás és a tudomány ellensége, nem akarja, hogy jó szakembereink legyenek, veszélyeztetik az ifjúság kenyerét, és jövőjét. Kongregációk és Szívgárda működésének adminisztratív megnehezítése, vezetőinek áthelyezése, diszkreditálása. Egyes tekintélyes középiskolák és egyetemek tanári kara testületileg foglaljon állást és nyilatkozzon a klerikális reakció garázdálkodása ellen az iskolákban.” ([ismeretlen szerző]: *A klerikális reakció elleni harc. A Politikai Bizottság tagjai számára készített javaslat*, MNL OL, 276 f. 65/359. ő. e.)

Gondolhatnánk, hogy 1956 októbere után a Kádár-rendszer másképp viszonyult az egyházi iskolák működéséhez. De ahogy Horváth Attila megfogalmazta: „1956 egyik fontos vívmányaként rövid időre szabaddá vált az iskolai hitoktatás. Olyan sokan jelentkeztek, hogy gondot jelentett a kellő számú hitoktató biztosítása. A forradalom és szabadságharc leverése után nem sokkal a 21/1957. (III. 24.) sz. kormányrendelet azonban visszaállította a Rákosi-korszak szabályozását.” (HORVÁTH,

2014, 315.) Érdemes még ehhez hozzáolvasni a Kádár-kormány 1957. január 4-i nyilatkozatát, mely szerint: „A forradalmi munkáspárt kormány tiszteletben tartja minden állampolgár lelkiismereti szabadságát és a vallás kérdésében való állásfoglalását. [...] Biztosítja a vallásfelekezetek szabadságát [...] az iskolákban teljes mértékben biztosítja a fakultatív hitoktatást. [...] De megengedhetetlennek tartja, hogy az egyházak tagjai közül valakit is az egyházi funkciók tekintetében haladó nézetei miatt hátrányos megkülönböztetésben részesítsenek.” (ТОМКА, 2006.)

A nyilatkozat szavai, valamint a fentebb említett kormányrendelet jól mutatják, hogy Kádárék hozzáállása az egyházi iskolákhoz csupán annyiban mutatott különbséget, hogy 1956 után a hatalom képviselői – felismerve a társadalom túlnyomó többségének kötődését a kereszténységhez – nem mertek a Rákosi-korszakhoz hasonló nyíltsággal fellépni a „klerikális reakció” ellen.

1956 és a magyar katolikus egyház

Bár 1945 után a kommunisták valóságos hadjáratot hirdettek a keresztény vallás, illetve a magyarországi keresztény egyházak ellen, ez a propagandára és megfélemlítésre épülő politika mégsem tudott olyan mértékben hatni, hogy 1956-ra teljesen ateistává tegye a magyar társadalmat. Igaz, hogy amíg 1945-ben a magyarság nagyrésze kereszténynek vallotta magát – például „az 1948-as Mária-napokon Mindszenty bíboros hívására még hívők százezrei [zarándokoltak] a mélyen katolikus Csongrád városába” (BOROS, 2018, 9.) – alig pár évvel később a széles körűen működő besúgó-hálózat tevékenységének eredményeképpen ez az arány elenyésző mértékűre csökkent.

A kommunista államvezetés fellépése a katolikus egyház (és más magyarországi felekezetek) ellen pártpolitikai, illetve ideológiai szempontból ugyan hatékonynak bizonyult 1948 és 1956 között, mégis az október 23-i forradalom kitörése után napokon belül szerveződni kezdtek mind a keresztény egyházak civilszervezetei, mind a keresztény politikai pártok.

Összességében kijelenthető tehát, hogy a kommunista diktatúra alatt – minden agresszív igyekezetük ellenére – a magyar társadalom javarészában erős maradt a keresztény egyházhoz való kötődés. Ennek nyomán az állam szekularizációs törekvései csak óvatos mértékűek voltak, feltételezve a társadalmi elfogadottság alacsony ingerküszöbét, az 1945 és 1956 közötti korszakban pedig még lényeges társadalmi meghatározottság maradt a vallásos világnézet. Ripp Zoltán úgy összegezte a folyamatot, hogy: „Október végén, november elején a koalíciós pártok mellett létrejött az erős ellenzék is, mindenekelőtt a politikai katolicizmus (kereszténydemokrata-keresztényszocialista, illetve konzervatív) pártjainak megszerveződésével. Ezek a pártok önmagukat kivétel nélkül ellenzéki pártként határozták meg, természetesen nem az októberi forradalom, hanem a koalíció ellenzéke gyanánt.” (RIPP, 2002, 181.) A keresztény pártok skálája napokon belül nagyon szélesre növekedett.

A pártprogramok és törekvések ennek megfelelően számos eltérést mutattak. Voltak olyan pártok, amelyek az 1945 előtti – vagyis a Horthy-korszak – teljes társadalmi visszarendeződését követelték. Még ha az ilyen szerveződések nagyon kicsi támogatottságot élveztek is a lakosság és az egyházak részéről, alapot adtak arra, hogy később Kádár János és az MSZMP pártvezetése az 1956-os forradalomra rásüssse a Horthy-restauráció szándékának bélyegét. Ilyen politikai tömörülésnek számított a Keresztény Front, amely – bár csakugyan kis támogatottságot tudhatott magának – 1956-ot megelőzően évek óta működött illegálisan. A párt elnöke a korábban bebörtönzött és október 30-án szabadult Soltész Jenő volt, aki az összes keresztény párt egyesülését szerette volna elérni. A Keresztény Front politikusai „a Szent korona közjogi szerepe fenntartásával egy rendies jellegű társadalom kialakítását célozták”, állapította meg Ripp (RIPP, 2002, 186.) A Keresztény Fronthoz hasonló igényekkel lépett fel a Zajgóváry Károly vezetésével megalakult Keresztény Magyar Párt, „amely az összes 1945 óta hozott törvény és rendelet felfüggesztését követelte, semmilyen változást nem akart megőrizni, ennek megfelelően vissza kívánta állítani az egyház 1945 előtti szerepét, beleértve az iskolai oktatást is.” (RIPP, 2002, 186.)

Más – magukat a politikai jobbközéphez soroló – pártok, mint például az október 31-én a Mikó Árpád és Molnár György által újjáalapított Kereszténydemokrata Néppárt vagy az egy nappal korábban, október 30-án szintén újjászerveződő Demokrata Néppárt, amelynek vezetői közé tartoztak az emigrációba menekült Barankovics István korábbi munkatársai, Keresztes Sándor, Farkas Dénes és Mihelics Vid, „[...] hangsúlyozták, hogy az 1945 utáni szociális vívmányokat nem akarják megszüntetni. Kisebb-nagyobb mértékben a magántulajdon ésszerű korlátozásával is egyetértettek” – állapította meg Ripp Zoltán. (RIPP, 2002, 184–185.) Utóbbi párt az 1947-es programját tartotta érvényesnek, amelynek egy 1956-os, hét pontos összefoglalójában ki is fejtette, hogy a szocialista rendszer számos vívmányát meg kívánják őrizni. Ennek értelmében például a Demokrata Néppárt biztosítani kívánta „[...] a közérdek által korlátozott, illetve ellenőrzött magánkezdeményezést, elsősorban a kisipar és kiskereskedelem területén, a magántulajdon szabadságát a kizsákmányolás tilalma által megszabott korlátok között. [...] A szabad szervezkedés és a sztrájk jogát [...] A pártoktól és a kormánytól független szakszervezetek egységét.” (Forráshely: Belügyminisztérium Központi Irattára V-147 275, gépelt másolat. In *1956 és a politikai pártok: politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23. – november 4. Válogatott dokumentumok*, szerk. VIDA István, Budapest, MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 1998, 472–473.)

Kétségtelen, hogy mind a magyar társadalom, mind a politikai vezetők részéről nagy volt a várakozás 1956. október 29-én, amikor Nagy Imre megbízásából felkeresték Mindszenty Józsefet felsőpetényi háziőrzetében azzal a céllal, hogy Budapestre kísérjék. Köztudott tény volt ugyanis, hogy a bíboros és esztergomi érsek 1945-ben, amikor a nyilasok börtönéből kiszabadult, nemcsak a kommunista ideológiára épülő diktatúrát, hanem a köztársaság államformáját is elutasította, mondván, közjogi értelemben alkotmányunk szerint Magyarország államformája király-

ság. Ez 1945-ben még valóban így volt. De Mindszenty ugyanígy elutasította – és ennek többször hangot is adott – az állam és az egyház szétválasztását, valamint az iskolák államosítását.

„Mindszenty Budapestre érkezése után nyomban elutasította, hogy politikai funkciót vállaljon (az 1956. október 30-án szabadult Soltész Jenő által vezetett legitimista, »királyválasztó« párt, a Keresztény Front tagjai az összes keresztény párt egyesítését kívánták Mindszenty zászlaja alatt, akit az ország vezetőjének szántak).” (RIPP, 2002, 186.) Ez azonban „nem jelentette, hogy nem kívánta a politikai fejleményeket befolyásolni” (RIPP, 2002, 183.)

A bíboros 1956. november 3-án elmondott rádióbeszédében kinyilvánította, hogy nem kívánja visszaállítani a Horthy-rendszer társadalmi berendezkedését, elismeri a köztársaság vívmányait, és sok tekintetben követendőnek tartja Nagy Imre kormányának intézkedéseit, mindazonáltal beszédében a politikai vezetőket a bukott rendszer örököseinek nevezte. A rádióbeszédből egyébként az sem derült ki, hogy Mindszenty melyik keresztény párt programját támogatja. Beszédének központjában a magyar társadalom összefogása állt az idegen uralom elnyomása elleni kiállítás, a hazaszeretet jegyében: „Csodálatraméltó hősiesség szabadítja meg most a hazát. A világtörténelemben páratlan ez a szabadságharcunk. Minden dicsőséget megérdemelnek fiataljaink. Hála és imádság az áldozatokért, honvédségünk, munkásságunk, földműves népünk példát mutatott az együttes hazaszeretetre.” (VARGA, 1989.)

1989-et követően Mindszenty József bíborost és az egész katolikus egyházat érték bírálatok azért, hogy 1956-ban milyen mértékben (nem) álltak ki a felkelő nép mellett az elnyomó hatalommal szemben. Találón jegyzi meg Soós Viktor Attila ezzel kapcsolatban, hogy „1956-ra egy erősen meggyötört, megnyomorított, együttműködésre, vagy legalábbis a pártállam egyházakat bedarálni próbáló intézkedéseit elfogadó, vagy azt hallgatólagosan eltűrő egyházi vezetők kerültek vezető pozíciókba, de ugyanakkor elmondhatjuk azt is, hogy mindvégig voltak olyan ordináriusok, akik az ellenállás, a kommunistákkal szembeni konfrontáció hívei voltak, akiket nem sikerült kollaborációra rábírní”. (Soós, 2018, 143.)

Ha mindemellett betekintünk az Állambiztonsági Szolgálatok korabeli iratanyagába, láthatóvá válik jó néhány momentum a fentebbi vádakkal szemben: „1957. április 15-e óta foglalkozunk a Budapesti Központi Szeminárium hallgatói által kifejtett ellenséges tevékenység felderítésével, realizálásával. A birtokunkban lévő ellenőrzött hálózati-vizsgálati és egyéb operatív anyagokból megállapítottuk, hogy Varjú Imre, Schimmer József, Kuklay Antal, Marscheszky Károly, Tabódi István, Bodó Károly, Iván László rk. papok és papnövendékek az ellenforradalom idején aktívan tevékenykedtek, majd annak leverése után »Kedves Barátom« címmel ellenforradalmi röplapot készítettek, országos viszonylatban terjesztették. A terjesztésbe több polgári személyt vontak be, így többek között Jálics Izabella volt földbirtokos lányát. Az ügyben történt részleges realizáció anyagából kiderült, hogy a fenti személyek és eddig még felderítetlen társaik az ellenforradalom idején Mindszenty utasítására

résztvettek az ÁEH kirablásában, az ellenforradalom leverése után megszervezték az ellenforradalmároknak papi reverendában való bujtatását.” (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3. szekció: Hálózati, operatív és vizsgálati dossziék – 3.1. Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék – 3.1.5. Operatív dossziék /O-dossziék/ O-9964 „Teológusok” 35. Javaslat, Budapest, 1957. június hó 11. A javaslatot Juhász László rendőrnyomozó hadnagy készítette, amivel Kovács István rendőrnyomozó őrnagy, alosztályvezető egyetértett, és Hollós Ervin rendőrnyomozó alezredes, osztályvezető jóváhagyott.)

Az idézetből jól kivehető, hogy több papnövendék nemcsak a forradalomban vett részt aktívan, de azt követően is röpcédulák terjesztésével és forradalmárok elrejtésével vállalta az ellenállást a hatalommal szemben, nemegyszer a halálbüntetést kockáztatva. Az iratban említett röplap szövege is ismert: „Engedjék ki a börtönökből az egyházi személyeket! Számolják fel az Állami Egyházügyi Hivatal működését! Ne támogassák a békepapokat, akik közül egyesek besúgók lettek. Adják vissza a katolikus iskolákat! Biztosítsák a szerzetesrendek működési szabadságát! Vegyék fel a diplomáciai kapcsolatot a Vatikánnal!” (Idézi Soós, 2018, 151.)

A forradalom leverését követően a Kádár János által vezetett régi-új párt, az MSZMP vezetése csakhamar mindent megtett azért, hogy némi óvatosságot mutatva azért pontosan ugyanúgy folytassa a kommunista diktatúra működtetését, ahogy a forradalom előtt azt Rákosiék tették. Első lépésben újjászervezték az 1949-ben létrehozott Egyházügyi Hivatalt (a továbbiakban ÁEH). („Az egyházzal kapcsolatos munka irányítására egy állandó szervet kell létrehozni, amely kidolgozza az anyagokat, napirenden tartja a képzést, biztosítja az egyház és az alsópapság felé az operatív munka irányítását. Egy politikailag fejlett felelős elvtársat kell a szerv élére állítani, aki állandóan ezzel a kérdéssel foglalkozik.” MNL OL, M-KS-276-54/29. ő. e. [Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének titkársága, 1949. február 9-i ülés].) Az ÁEH felállításának a szükségességét Kállai Gyula az alábbiakkal indokolta: „A nemzetközi egyházi szervezetek, elsősorban a Vatikánnak a szocialista országok ellen irányuló, egyre növekvő, szervezett, átgondolt, intenzív tevékenysége szükségessé teszi a szocialista országok egyházügyi szerveivel koordinált, magas színvonalú országos jellegű egyházügyi szerv működését. A Minisztertanács közvetlen felügyelete alá tartozó önálló szerv működése jelentősen emeli az egyházak előtt az Állami Egyházügyi Hivatal tekintélyét, ami az egyházi felfogást figyelembe véve, fontos szerepet játszik belső és külső egyházpolitikai eredmények elérésénél.” (KÖBEL, 2005, 77.)

Az egyházat ellenőrző hivatal mellett a pártvezetés természetesen kitűnően alkalmazta a már jól bevált konspirációs eszközöket is, melynek segítségével határozatosan tudták eltávolítani a számukra nem kívánatos egyházi személyeket. Mindezen a következményeit jól tükrözik Romsics Ignác szavai: „1961. február elején a belügyi szervek papokból álló államellenes szervezkedést lepleztek le. Mindezek azonban csak utórezgéseket voltak a katolikus egyház másfél évtizedes szívós ellenállásának. A papok többsége megbékélt, vagy legalábbis megalkudott alávetett helyzetével.” (ROMSICS, 2004, 416.)

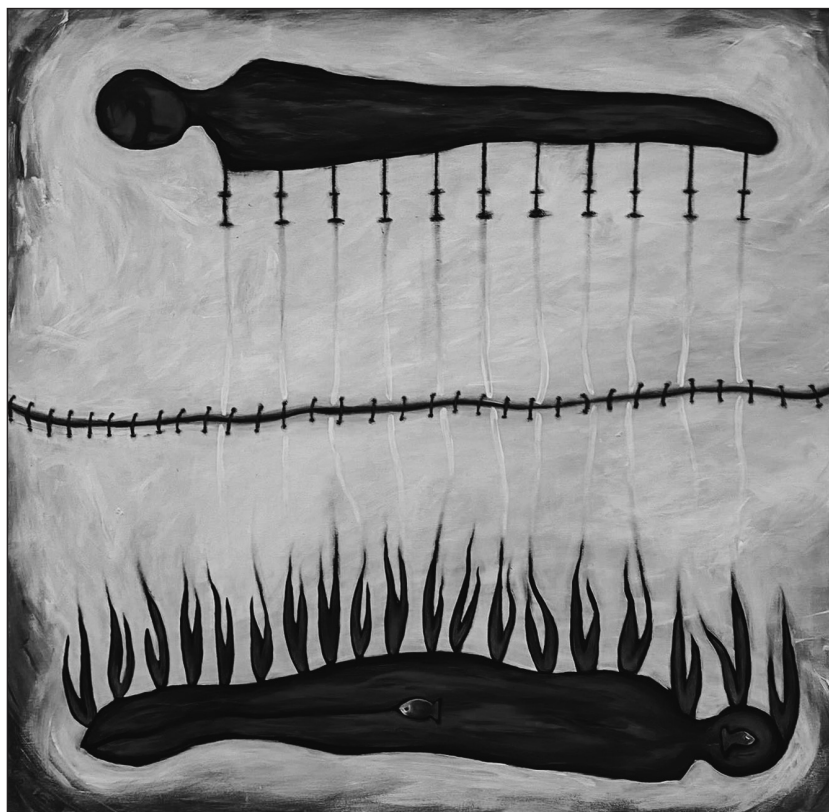
Tény, hogy a Rákosi-korszakban az állam hatékonyan tudott a katolikus egyház berkein belül bomlasztani, például a békepap-mozgalom, a koncepciós perek vagy az Egyházügyi Hivatal segítségével. Mindszenty József bíboros utasítására a forradalom napjaiban közel harminc vezető pozícióban lévő békepapot távolított el pozíciójából a klérus. „Ezzel az intézkedéssel a papi békemozgalmat lefejezték és működését teljesen megbénították. A katolikus püspöki karban előtérbe kerültek a legreakciósabb személyek, akik megakadályozzák a velünk megegyezni és együttműködni akaró püspököket a helyzet békés rendezésében” – panasolja például a forradalom leverését követően 1956 decemberében az ÁEH vezetője.

Mindszenty intézkedéseivel összhangban ráadásul a Vatikán „1957. január 21-én elmozdítja azokat az érseki és püspöki helynököket, irodaigazgatókat, akiknek kinevezése nem egyezett meg a kánonjog rendelkezéseivel”, vagyis korábban a Szentszék nem hagyta jóvá kinevezésüket. (KISZELY, 2001, 97.) Összességében tehát elmondható, hogy amilyen intenzitással próbálta a magyar katolikus egyház vezetése – összhangban a Vatikánnal – az 1956-os forradalom napjaiban „megtisztítani” a klérust a Rákosi-korszak intézkedéseinek negatív hatásaitól, ugyanolyan intenzitással vette át Rákosiék módszereit az MSZMP pártvezetése az egyház ellehetetlenítése, társadalmi súlyának csökkentése érdekében.

Irodalom

- BOTOS Katalin (2018): *„Az idő Isten kezében van, és az idő az igazság szövetségese”*, In *A katolikus egyház és az 1956-os forradalom*, szerk. BOTOS Katalin, Budapest, Pázmány Press
- CSÍKY Balázs (2013): *A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években*. Közép-Európai Közlemények, 2013/4.
- DRAHOS Péter (1992): *Katolikus iskolák az államosítás után*, *Educatio*, 1992/1.
- GERGELY Jenő (2005): *A keresztény pártok és a „zsidókérdés”, 1938–1944*, In *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*, szerk. MOLNÁR Judit, Budapest, Balassi Kiadó
- GYARMATI GYÖRGY, S. VARGA KATALIN (2001): *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956*, I. köt., szerk. GYARMATI GYÖRGY, S. VARGA KATALIN, Budapest, Történeti Hivatal
- HORVÁTH Attila (2014): *A vallásszabadság korlátozása és az egyházak üldözése Magyarországon a szovjet típusú diktatúra idején*, *Polgári Szemle*, 2014/március
- Karl Marx és Friedrich Engels Művei* (1959), 4. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- KÖBEL Szilvia (2005): *„Oszd meg és uralkodj!” A pártállam és az egyházak*, Budapest, Rejtjel Kiadó
- KUN Miklós – ZINNER Tibor (2000): *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*, szerk. KUN Miklós – ZINNER Tibor, a magyar kiadást jegyzeteivel kiegészítette KUN Miklós és ZINNER Tibor], Budapest, Nagyvilág Kiadó
- LENIN, V. I. (1980): *A propagandáról és az agitációról*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- MÁTHÉ Áron (2021): *Eretnek marxisták, antiszemita akarnokok. Nyilaskeresztesek, Rubicon*, 2021/9.
- MÉSZÁROS István (1994): *...Kimaradt tananyag... A diktatúra és egyház*, II. köt., Budapest, Márton Áron Kiadó
- NÉMETHNÉ VÁGYI Karola, URBÁN Károly (1993): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei 1957. január 25. – 1957. április 2.* II. köt., szerk. NÉMETHNÉ VÁGYI Karola, URBÁN Károly, Budapest, Franklin
- ORBÁN Éva (2016): *Kommunista gaztettek a magyarság ellen 1945 után II. A magyar „Gulágok” világa*, Budapest, Szent László Király Alapítvány – Pro Veritate

- PÓTH Piroska (1999): *Rákosi Mátyás előadása Moszkvában 1945 júniusában*, *Múltunk*, 1999/4.
- PÓTOR Barnabás (2018): „Nem börtön, hanem (...) menedék”. Módszertani kérdésvetések és közelítések az 1950-es, 1960-as években egyházi gimnáziumokban végzett öregdiákok visszaemlékezéseihez. *Studia Litteraria*, 2018/3–4.
- PÜNKÖSTI Árpád (1996): *Rákosi a csúcson*, Budapest, Európa Könyvkiadó
- RÁKOSI Mátyás (1950): *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest, Szikra Kiadó
- RIPP Zoltán (2002): *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*, Budapest, Korona Kiadó
- ROMSICS Ignác (2004): *Magyarország története a XX. században*, Budapest, Osiris
- SOÓS Viktor Attila (2018): *A katolikus egyház és vezetője, Mindszenty József, 1956-ban*, In: *A katolikus egyház és az 1956-os forradalom*, szerk. BOTOS Katalin, Budapest, Pázmány Press
- SZABÓ László (2006): *A szocializmus hatása az egyházi misszióra*. *ATF Szemle*, 2006/2.
- TOMKA Ferenc (2006): *Halálra szántak, mégis élünk*. *Polgári Szemle*, 2. évf., 2006/10.
- VARGA László (1989): *Mindszenty József rádiónyilatkozata. A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.*, szerk. VARGA László, Budapest, Századvég Kiadó – Nyilvánosság Klub, 1989, [Századvég füzetek 3.]
- VIDA István (1998): *1956 és a politikai pártok: politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23. – november 4. Válogatott dokumentumok*, Budapest, MTA Jelenkor-kutató Bizottság
- WHEEN, Francis (2004): *Karl Marx*, Budapest, Napvilág Kiadó

LENGYEL ZSÜLIETT: *Vízszintes horizont II.*